

DİLİMİZ MƏNƏVİYYATIMIZDIR

Tofiq Hacıyev,
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun direktoru, akademik

Ölkədə Azərbaycan dilinin inkişafına və zənginləşməsinə dövlət qayğısı və geniş imkanlar yaradıldığı bir şəraitdə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bilavasitə məşğul olanların üzərinə böyük vəzifələr düşür. Bu gün şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında onun milli məhkəbbətinin, dünyaya baxışının, ən başlıcası vətəndaşlıq təfəkkürünün yaranması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Böyük dünyaya özünün milli mentalitet çərçivəsindən baxmaq, hər şeyi müasir cizgilərlə görə, dərk edə bilmək mühüm bacarıqlar hesab olunur. Əgər biz özünün milli müstəvisində dünyəvi ola bilmək bacarıqlarını uşaqlarımıza öyrətmək istəyiriksə, o zaman ən etibarlı mənbə, həm də vasitə kimi doğma dila müraciət etməliyik. Onun keçmiş və müasir zamanlarda yaranmış, illər keçdikcə özünün qənrirsiz gözəlliyi, bənzərsizliyi ilə diqqəti cəlb edən nümunələrinə diqqət yetirməliyik. Çünki Azərbaycan dili özünün bütün imkanları ilə xalqımızın tarixi boyu ona sirdaşlıq etməklə həm özünün tarixi, həm də sosial-kommunikativ funksiyasını qoruyub saxlayıb, nəsilərin yaddaşında qalanları nəsilərlə ötürübür.

Dil təlimi təcrübələrinə istinad etsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin tədris edilməsində şagirdlərin nitq mədəniyyətini formalaşdırmaqla yanaşı, dil quruculuğu, eləcə də dil siyasəti ilə bağlı onların təfəkkürünü cəmlənməyə əsas tələblərdən hesab edilir. Bu tələblər indi də Azərbaycan dili təliminin leytmotivini təşkil etməklə böyük uğur qazanıb. Odur ki, yuxarı siniflərin Azərbaycan dili kursunda aşağıdakı məsələlər ətrafında müzakirələr apar-

maq, diskussiyalar təşkil etmək faydalı bilinir. X və XI siniflər üçün "Azərbaycan dili" dərsliklərində də bu barədə kifayət qədər material vardır. XI sinfin Azərbaycan dili kitabı "Mənim dövlət dilim" sözləri ilə açılır və ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin aşağıdakı sözləri sitat kimi verilir: "Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar, dilimiz var. Bəlkə də biz bu dildə danışdığımızı görə öz dilimizin zənginliyini və gözəlliyini hələ tam dərk edə bilməmişik. Ancaq bilin ki, bu, haqiqətdir. Ona görə də bunu heç bir şeyə dəyişmək olmaz. ... Har bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini- Azərbaycan dilini, dövlət dilini müəmmal bilməlidir. Gənclərə tövsiyə edirəm ki, əgər kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa, çalışın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən, eyni zamanda başqa dilləri öyrənərkən öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dila dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz" ("Azərbaycan" qəzeti, 31 avqust 1997-ci il). Sonra Həsən bəy Zərdabi, Nəriman Nərimanov və Ömər Faiq Nəmənzadənin müdrik sözlərinə müraciət edilir. Şagirdlər elə buradaca böyük alman şairi Hötenin: "Ana dilində danışmaq böyük mədəniyyətdir", - sözləri ilə də tanış olurlar.

Azərbaycan xalqı doğma dilinə sədaqətli xalqdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ruslaşdırma siyasətinin basqıları altında şifahi ədəbi dilimizin saxlanması, dilin təmizliyinə, yad təsirlərdən qorunmasına elm, sənət adamları, müəllimlər tərəfindən

çox həssas münasibət bəslənmişdir. Ana dilimizin orfoepiya, orfoqrafiya qaydalarına və nitq mədəniyyəti məsələlərinə ciddi fikir verilməsi, dilimizin təmizliyinə, incəliyinə sevgi, məhəbbət oyadılmasına elə ümumtəhsil məktəblərindən bir mədəniyyət kimi yanaşılmalıdır.

Dilimiz haqqında danışımdan əvvəl bir haşiyəyə çıxmaq istəyirəm. Fransız yazıçısı, Nobel mükafatçısı Albert Kamyu demişdir: "XVII əsr riyaziyyat əsridir, XVIII əsr fizika, XIX əsr biologiya, XX əsr qorxu əsridir. Qorxu elm deyil, ancaq bu qorxu elmin payı var". Doğrudan da, böyük elmi kəşflərin sırasında XX əsrə şəhərləri, ölkələri xarabalığa çevirən, on milyonlarla insanı məhv edən silahlar da vardır. Texniki yüksəlişi, çox-çox abidələri yaradan daqıq elmlərdir, həm də bunlar dünyanı insan qanı ilə suvarmağa da yönəlmişdir. XX əsrə Kamyunun xatırladığı insanları daimi xəfə, qorxu, saxlayan insan sürünən yaratdığı fəvqəladə kəşflərin müqabilində humanitar elmləri də yada salmaq lazım gəlir, məhz bu elmlər insanlara humanizm aşılayır, sevgi təbliğ edir. Hələ böyük molla-nəsrəddin Ömər Faiq Nəmənzadə deyirdi ki, biz bütün sevgilərimizin ən üst qatında dil sevgimizi təməllyiq.

Elmə dövlət diqqəti bütün elm sahələri ilə bərabər dilçiliyə də göstərilir. Dövlətin dilçilik elminə, dilin özünə diqqəti, həssaslığı, ilk növbədə, daqıq elmlərlə müqayisədə dövlətçiliklə, azərbaycançılıqla, dövlətin milli siyasət quruculuğu ilə, dila bilavasitə bağlı olması ilə izah olunur. Cəmiyyətdə bir dil quruculuğu var, bir də dil siyasəti. Dil quruculuğu (qrammatikalar yazılması, lüğətlər hazırlanması və s.) alimlərin işidir, dil siyasəti isə dövlətdir. Dil quruculuğu dövlətin dil siyasəti ilə idarə olunur. Dövlət siyasəti dil quruculuğunu sürətləndirə də, ləngidə də bilər. Məsələn, 1970-ci illərin əvvəllərində, mərhum Heydər

Əliyevin zamanında ali məktəblər üçün dövlət cildlik Azərbaycan dili darslıyı Dövlət mükafatı aldı. Bundan sonra Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında xüsusi dirçəliş dövrü başladı.

Dilçiliyin təcrübəsi məsələləri ilə müqayisədə dilin etnik mənaşy, dilin tarixən dövlət quruculuğu ilə bağlı problemlərinin tədqiqində dövlət sözlünə, dövlət himayinə daha çox ehtiyac var. Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, tədqiqat dövlətin diktsi ilə gəlməlidir. İş ondadır ki, bu problem sırf milli xarakter daşdığı üçün, xüsusilə sovet dövründə sərt müqavimətlə qarşılandı. Yalnız milli mənafe xatirinə yox, birinci növbədə, elmi haqiqətə dövlət arxa duranda haqiqət rahatlıqla irəliləyir. Məsələn, dil tarixçiləri elmi mənbələrə əsaslanaraq, Azərbaycan türkcəsinin tarixini tarixin dərinliyinə apararkən bir sıra tarixçilərlə mübahisə aparmalı olmuşlar. Ancaq Azərbaycan dövlət dili haqqında Qanuna imza qoyarkən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev mətnin giriş hissəsində (preambula) dedi ki, e.ə. Azərbaycanda türk dili ünsiyyət vasitəsi kimi işləndir. Bununla da məsələyə dövlətin münasibəti ifadə olunmuş oldu və bu sahədə tədqiqatlar dərinləşməyə başladı.

Yaxud Azərbaycan milli ədəbi dilinin tarixi, formalaşması haqqında sovet dövründə yuxarıdan - Moskvadan gələn qeyri-elmi bir münasibət hökm sürürdü. Avropa dilçiliyində, marksist dilçiliyə görə milli dil və ümumiyyətlə, millət kapitalizm dövründə yaranan Həmin fikrə görə, Azərbaycan milli dilinin yaranması XX əsrin əvvəllərinə, bir az da loru desək, dünyana, srağına da yox, məhz dünyana düşür. Bununla barəbər elmdə, tarixşünaslıqda başqa dünyabaxışı da var: Avropada kapitalizmin gərdüyü işi Şərqdə mərkəzləşmiş dövlət görür. Ancaq bu fikrə əsaslanmaq biza yasaq edilməmişdi. Çünki o fikirdən çıxış edəndə Azərbaycan milli dili-

nin tarixi daha uzaq əsrlərə gedir. Məsələ burasındadır ki, sovet dövründə toxunulmuş anti-Azərbaycan güvvələr hələ tükənməyib və milli tarixin, milli dil tarixinin obyektiv tədqiqinə yəna pəl vuranlar var. Akademik Ramiz Mehdiyevin son illərdəki tədqiqatları, xüsusilə Şah İsmayıl Səfəvi haqqındakı son monoqrafiyası və XVI əsr dövlət sənəd-lərinin aşkar olunub onun müqəddəməsi, redaktasiya çap olunmuş nəşri bu işdə əsaslı elmi söykənək oldu. Artıq indi biz müqəyinatızs deyə bilərik ki, XVI əsrdə milli dilimiznin müəyyənlişməsi üçün hər iki faktor - obyektiv və subyektiv faktor meydana idi: mərkəzləşmiş dövlət yaranmış və italyan dili tarixinin Dantesinin işini görmüş böyük Füzuli yetişmişdi. Milli dilin bugünkü əsas lüğət fondu, morfologiya və sintaksisi XVI əsrdə müəyyənlişmişdi.

Azərbaycan dilçiliyinin dilimiznin tarixi ilə əlaqəli mühüm problemlərindən biri yazılı ədəbi dilin başlanğıcı ilə bağlı idi. Bu problemın açarı bütövlükdə türk ədəbiyyat tarixinin möhtəşəm abidəsi "Dədə Qorqud kitabı" idi. Bu məsələdə Azərbaycan və Türkiyə qorqudşünasları arasında kəskin mübahisə gərdirdi. Türkiyə qorqudşünaslarına görə, əbiddə XV-XVI əsrlərdən o yana keçmir, Azərbaycan qorqudşünasları dilindən çıxış edərkən, məzmununa əsaslanaraq abidəni daha dərinə aparırdılar. Yəna məsələ Azərbaycan dövlətinin səbəti ilə həllini tapdı. Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev "Dədə Qorqud kitabı"nın 1300 illik yubileyi haqqında fərman verdi. YUNESKO qəbul etdi, bütün dünya qəbul etdi ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin, yazılı ədəbiyyatının tarixi eramızın VII əsrinə gedib çıxır. Təsəvvür edirsinizmi, yazılı tariximiz əvvəl rəsmi qəbul olunmuş tarixdən - XIII əsrdən altı yüz il irəli getdi. Dövlət öz abidəsinə, öz dilinin, ədəbiyyatının tarixinə sahib çıxdı, Azərbaycan elminə arxa durdu. Dövlət bu məsələdə növbəti elmə dayağ oldu, hətta bu

işə özü də qoşuldu, qolunu çırmayıb, elmi işçilərlə birgə işlədi. Şahidəm ki, uzun illər üzərində iş aparılan "Dədə Qorqud ensiklopediyası"nın yubileyə qədər başa çatdırılması üçün professor Fatma xanım Abdullazadə Azərbaycan nəşriyyatında iki ay səhərdən axşamacan, şənbəsiz, bazarızs bizimlə birlikdə oldu, bir an ayrılmadı ki, işlər sürətini azaltmasın. Beləliklə, elmi işçilərlə, qorqudşünaslarla dövlət aparatı birlikdə ensiklopediyanı vaxtında yubileyə qədər etdi.

Dövlətimizin ana dilini, ədəbi dilə, dövlət dilinə qayğısını, himayəsini, onu hər cür qada-bəladan qorumasını bu gün də görürük. Cənab İlham Əliyevin Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində işlənməsinə və dilçiliyin inkişafına dair sərəncamını və qəbul olunmuş Dövlət proqramını nəzərdə tuturam. Görürük ki, dilin dövlətdə, ölkədə işlənməsi və dilçiliyin inkişafı kimi milli iynəli anlayışlar sərəncamın özündə vurğulanır.

Füzüli deyirdi:

Yaxşı görünür surəti məhvəslərin, əmma
Yaxşı nəzər etdikdə sərəncamı yamandır.

Bu gün qloballaşma deyilən anlayış dünya siyasətinin Füzüli deyən ayıtlı gözəlidir. Bu "ayıtlı gözəl" ancaq iri dövlətlərin mənafeyinə xidmət edir. Prezidentimiz bizi həmin "gözəl" Füzüli müasirəsinə çağırırdı, bu "gözəl" aşıq olub məxrəcimizdən çıxmağa, ona mübaliğəsiz yanaşmağa çağırırdı.

Sözümün sonunda mən 1300 il bundan əvvəlki dilimizdən nəzərinizə bir nümunə çatdırıram. Fonetikasi, morfologiyası ilə eynən "Dədə Qorqud kitabı"ndakı kimi deyirəm: "Qız anadan görməyincə öyüd almaz", "Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz". Bu ata sözlərinə bu təbəhləri də əlavə edirəm: "Qurulu yaya bənzər çatma qaşlım, Qoşa badam sığmayan dər ağzılım. Göz almasına bənzər al yanaqlım". Vəclə və inamla deyirəm ki, bu gün dünyanın irili-

xırdalı heç bir millətinin dili 1300 il bundan əvvəlki səslənməsi bizimki qədər uyğun gəl-mir. 1300 il bundan əvvəl işlənməş bu dil Səməd Vurğunun bugünkü dilindən o qədər seçilir:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskəhimdən...
Könüm keçir Qarabağdan,
Gah o dağdan, gah bu dağdan.
Axsamüstü qoy uzaqdan
Havalansın xanın səsi,
Qarabağ şikəstəsi !

Bu misraların dili həm vətəndaşlıq, dövlətçilik məzmunu ilə, həm milli psixoloji yükünə görə o qədər dolğundur ki, hərbi qurumlarda bərkimiş mərhum Prezidentimiz də, hamıya məlum olduğu kimi, bu misraları dəyərək kövrəldi. Mənim xalqım 1300 ildir (təbii ki, daha qədimə gedir, mən olimizdə olan yazılı nümunəni nəzərdə tutub deyirəm) bu dili öz danışığı ilə, şifahi və yazılı ədəbiyyat dili kimi işlədə-şlədə, qoruy-a-qoruy bu kamillikdə bu günə gətirib çıxarıb. İndi mənim bu dilim dövlətimin dilidir, dövlətimin siyasət dilidir, indi millətimlə barəbər, dövlətim də bu dili qoruyur. Mən Azərbaycan alimlərinin I qurultayında bir təklif də irəli sürmüşəm. 1926-cı ildə Bakıda ilk türköloji yığıncaq oldu. Bu, tarixdə "Birinci Ümumittifaq Bakı Türköloji qurultayı" kimi əks olunub, bu gün də ələ deyilir. O zaman qərarlaşdı ki, II Türköloji qurultay 1930-da Səmərqəndə keçirilsin. Məlum irtica hadisələri ilə bağlı Səmərqənd qurultayı baş tutmadı. 1966-cı ildə görkəmli sovet türköloqlarının təşəbbüsü ilə Bakıda bu qurultayın 40 illiyi qeyd olundu və qərar alındı ki, 4 ildən bir müxtəlif türköl dövlətlərində (təbii, SSRİ-də) türköloji konfranslar çağırılsın. Qurultay adından qorxdular. Ancaq həmin konfranslar, həqiqətən, 1989-cu ilə, yəni SSRİ dağılan arəfəyə qədər davam etdi. 2006-cı ildə cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə Bakıda bu Türköloji qurulta-

ıyın 80 illiyi beynəlxalq konfrans kimi keçirildi. 2016-cı ildə I Bakı Türköloji qurultayının 90 illiyi tamam olur. Mən istəyirəm ki, Bakı Türköloji qurultayının üstündən I rəqəmi götürülsün. Biz bu yubileyi II Bakı Türköloji qurultayı adı ilə qeyd edək. Bundan sonra Səmərqənddə, Aşqabadda, Astanada, Kazanda, Ankarada III, IV, V, VI, VII... türköloji qurultaylar çağırılsın.

Ümumtürk kökündən ayrılmış bir qol olan Azərbaycan dili bu gün dünyanın ən yüksək kürsülərindən eşidilir, o, həyatımızın mühüm tərkib hissəsi olmaqla həm də xalqımızın milli quruculuq dəsiyicisi kimi səslənir. Onu öyrənmək, inkişaf etdirmək və müqəddəsliyini qorumaq hər Azərbaycan vətəndaşının şəxsi vəzifəsidir.

T.Гаджиев

Язык - наша духовность Резюме

В статье говорится о заботе, оказываемой азербайджанскому языку в стране, о мероприятиях, проведенных в этой области лингвистики и о предстоящих задачах. В статье также затрагиваются вопросы, связанные с съездами туркологов.

T.Hajiyev

Mother tongue is our spirituality Summary

In the article it is spoken about the attention paid to the development of Azerbaijan language, about the issues and challenges in the field of Azerbaijan linguistics. In the article it is also touched upon the issues of Turkish congresses.